

Gepubliceerd in *Ons Erfdeel* 2013/3.

Zie www.onserfdeel.be of www.onserfdeel.nl.

Pyke Koch, *Bertha van Antwerpen*, 1931, 95,5 x 80,5 cm, olieverf op doek, Collectie Gemeentemuseum Den Haag.

H HET OOG VAN DE DICHTER

“BERTHA VAN ANTWERPEN” VAN MARTINUS NIJHOFF

Op een hoek van een straat
En een straat in de stad
Tot al wie daar gaat
‘Kom hier’ roep ik, ‘schat’.

En de veer op mijn hoed
En mijn bloem van fluweel
En mijn zachte groet
Vermag veel, vermag veel.

Twaalf is een dozijn. –
Er nadert een man
Die geholpen wil zijn
En ik niet helpen kan.

Hij spreekt een woord.
Er is een ster die verschiet.
Wij gaan samen voort.
Ik ken mijzelf niet.

Ik loop met hem mee.
Ik hoor telkens zijn stem.
In zijn atelier,
Zegt hij, dat ik ben.

Er hangt aan de wand
Een stuk spiegelglas.
Er is niets aan de hand
Tot ik zie in dat glas.

Maar dan, onverwacht,
Zooals tooveren gaat,
Ben ik thuisgebracht
En sta in mijn straat.

Een blind links en rechts,
Een muur met een goot,
Het is ik, die heks,
Het is ik, levensgroot.

O mijn oud, oud hoofd
Is zoo oud omdat
Het den hemel belooft
En de hel bevat.

Een vrouw heeft een zoon
En die zoon, hij, zoo groot,
Biedt haar anders geen loon
En sterft in haar schoot.

Het zevende zwaard
Is het zelfverwijt
Dat ik heb gebaard
En hem niet bevrijd.

Bertha, Bertha dan,
Is al wat hij zegt
Terwijl hij zijn wang
Aan haar blouse legt.

Pyke Koch (1901–1991) studeerde in de jaren twintig rechten in Utrecht, hield daar kort voor zijn meesterstitel mee op, begon in 1927 als autodidact te schilderen en beleefde in de vier jaar daarna direct al zijn vruchtbaarste periode: vijftien schilderijen. Daartoe behoren zijn twee bekendste, *Bertha van Antwerpen* en *De schiettent*. Hij was goed bevriend met de zeven jaar oudere dichter Martinus Nijhoff, die hij voor het eerst ontmoette in 1932, toen deze op 39-jarige leeftijd in Utrecht Nederlands ging studeren. Een goede vriend van beiden was de klavecijnist en kunsthistoricus Hans Philips, die met Koch in de jaren dertig in hetzelfde huis aan de Utrechtse Oudegracht woonde. Hij leverde Nijhoff de stof voor een van de bekendste gedichten uit de naoorlogse literatuur, ‘De moeder de vrouw’. Hij was immers degene die, wandelend over de pas geopende Waalbrug bij Zaltbommel, de psalmenzingende schippersvrouw gehoord en gezien had met wie zijn vriend een half jaar later zo goed raad wist. Nijhoff moest het in die tijd, omstreeks 1934, kennelijk vaker van zijn vrienden hebben, want aan vader Koch, huisarts te Beek (bij Nijmegen), dankt ‘Awater’ zijn naam. ‘De moeder de vrouw’ gaat aan zijn reeks van vier gedichten over de geschilderde zelfkantvrouwen van Koch van wie *Bertha van Antwerpen* er een is vooraf, ‘Awater’ volgt er op. Ook de dichter en kunstcriticus Jan Engelman was een huisgenoot van Koch, die hem in een brief verzocht in zijn kritieken een goed woordje te doen voor zijn “hard boiled wijven”. En toen de schilder in 1934 direct na zijn huwelijk een klein jaar in Den Haag woonde, betrok Nijhoff diens atelier.

In dat kunstenaarshuis Oudegracht 341 werd op 5 mei 1934 een mooi feestje gevierd. Pyke Koch zou twee dagen later in Den Haag trouwen met freule Heddy de Geer, dochter van oud-minister Dirk Jan de Geer, de latere minister-president van het eerste oorlogskabinet. Voor die gelegenheid had Nijhoff vijf gedichten geschreven bij vijf schilderijen van de bruidegom van volkse, zelfkantige vrouwen, te weten bij *Dolores' ontbijt* (Kochs eersteling uit 1927, door de schilder wegens onvoldoende kwaliteit vernietigd), *Mercedes de Barcelona*, *Bertha van Antwerpen*, *De schiettent* en *Anna*. Koch was op het idee van *Mercedes* en *Bertha* gebracht door het Gentse maandblad *Variétés* van Paul-Gustave van Hecke, dat in het meinumnummer van 1929 een fotobijlage had over hoeren uit havensteden als Marseille en Antwerpen. Het zijn dus geen portretten van bestaande dames van lichte zeden. *De schiettent* is weer aan een andere aflevering van datzelfde Belgische tijdschrift ontleend.

Het gedicht bij het schilderij van de tapkastdame Anna ging verloren, maar de verzen bij de vier portretten van de andere vrouwen van Koch zijn door Carel Blotkamp voor het eerst in 1986 gepubliceerd in *Jong Holland*, bijna vijfendertig jaar na de dood van de dichter. Op de feestavond werden de gedichten van vriend Nijhoff bij de scheppingen van de bruidegom, die op ‘Anna’ na door huisgenoot Hans Philips op muziek waren gezet, gezongen door Hermina, Pykes oudste zus. ‘Anna’ werd door de

toenmalige partner van de dichter, Josine van Dam van Isselt, tevens een goede vriendin van de schilder, voor het voetlicht gebracht en voorgedragen. Zij was even ‘Anna’. De feestgangers kregen al luisterend de schilderijen van de vijf bezongen vrouwen onder ogen, want daar werden dia’s van geprojecteerd.

Nijhoff publiceerde het viertal bruiloftsliederen nooit zelf. Hij zag ze kennelijk als gelegenheidsgedichten en kon zich daarom verstechnisch wel het een en ander veroorloven: een opvallende, door metrum of rijm afgedwongen woordvolgorde in de eerste, derde en vijfde strofe, een onnodige herhaling in de tweede. Dat het gedicht op het schilderij teruggaat, zie je in de tweede en achtste strofe, waarin respectievelijk de attributen van de oude prostituee (“de veer op mijn hoed” en de “bloem van fluweel” tussen haar borsten) en de achtergrond waartegen ze geschilderd is (de blinden, muur en goot) genoemd worden. Ze lokt klanten; in de derde strofe lijkt “twaalf is een dozijn” een doodoener, maar is dat niet: zoveel klanten had ze die dag. De dertiende man is van een ander slag: hij vraagt om andere dan seksuele hulpverlening. Dat brengt het een en ander bij haar teweeg. Hij is kennelijk een schilder. Zij gaat met hem mee in plaats van hij met haar. In de zevende strofe ziet ze zichzelf ineens, in haar omgeving, de straat, geschilderd, is ze ineens het schilderij van Pyke Koch: “Het is ik, die heks.” Er vallen dan twee vrouwen in haar hoofd samen, gesymboliseerd door hemel en hel. Het eerste, hemel, wijst vooruit naar de twee volgende strofes, waarin gerefereerd wordt aan de dode Jezus in de schoot van zijn moeder en naar de Zevende Smart van Maria, die bij de graflegging. In de slotstrofe is de piëta van zojuist vervangen door een ander oerbeeld van moeder en zoon: de man lijkt een Jezuskind, niet aan de borst van de Madonna maar aan (niet “tegen”, wat je zou verwachten) de blouse van de oude hoer, terwijl zijn woorden “Bertha, Bertha dan” ook nog eens een liefkozing lijken te zijn.

Van alle vier de “Vrouwen van Koch”-gedichten is dit nog het meest een echte Nijhoff: een heel complexe, niet gemakkelijk te duiden visie op een vrouw die hoer en heks is, maar van de dichter heilige en moeder moet zijn.

ANTON KORTEWEG

Geraadpleegde literatuur

CAREL BLOTKAMP, “Achtergronden van het vroege werk van Pyke Koch”, in: *Keuzen*, Utrecht, 1985.

CAREL BLOTKAMP, “De heilsoldate moet eruit. Over Koch en Nijhoff”, in: *Jong Holland* 2(1986)2.

M. NIJHOFF, *Gedichten*, historisch-kritische uitgave, verzorgd door W.J. van den Akker en G. J. Dorleijn, Assen / Maastricht, 1993.

MIEKE RIJNDERS, “Pyke Koch (1901 – 1991)”, in: YPE KOOPMANS, MIEKE RIJNDERS (red.), *In de schaduw van morgen. Neorealisme in Nederland*, Arnhem / Wezep, 2012.